

Մ.Գ. Մանասյան, Գ.Մ. Գսպոյան

**ԱՅՈՒՆԻՔԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ԵՎ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ
ԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ**

Հոդվածում փաստական նյութերի հիման վրա ներկայացվում են ՀՀ-ի համար ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող մարզի՝ Սյունիքի ժողովրդագրական իրավիճակի և տարաբնակեցման առանձնահատկություններն ու փոփոխությունները վերջին տասնամյակներին: Բացահայտվել են ժողովրդագրության և տարաբնակեցման ոլորտներում առկա հիմնախնդիրները և դրանք գնահատվել են ազգային անվտանգության տեսանկյունից: Հոդվածում տրվել են Սյունիքի մարզում պետության կողմից իրականացվելիք ժողովրդագրական քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Սյունիքի տարաբնակեցման և ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավման կարևորագույն ուղին համարվում է բռնագաղթված արցախցիների կենտրոնացումն ու բնակեցումը մարզի որոշ քաղաքներում և գյուղական բնակավայրերի խմբերում: Դա հնարավորություն կտա նաև պահպանելու արցախցիների համայնքը և մշակութային - ազգագրական ինքնատիպությունը:

Առանցքային բառեր. ժողովրդագրական իրավիճակ, տարաբնակեցում, համայնք, բնական վերարտադրություն, միգրացիա, ժողովրդագրական քաղաքականություն, սահմանամերձ բնակավայր:

Սյունիքի մարզը բնութագրվում է յուրահատուկ աշխարհագրական դիրքով, տարածքի և սահմանների բնույթով և գծագրությամբ: Զբաղեցնելով ՀՀ տարածքի ծայր հարավարևելյան ելուստանման հատվածը, որը ՀՀ մնացած տարածքին միանում է ներկայիս Վայոց Ձորի մարզի հետ ունեցած 48 կմ լայնությամբ շփման տարածքի միջոցով, խորհրդային տարիներին ուներ փակուղային դիրք. մարզը երեք կողմերից սեղմված էր Ադրբեջանի, նրա կազմի մեջ մտնող Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության և Իրանի միջև:

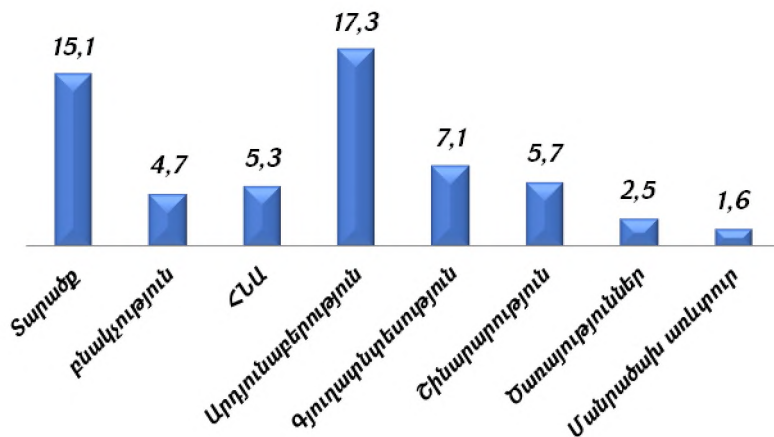
Հետխորհրդային տարիներին էապես փոխվել է տարածաշրջանի աշխարհագրական դիրքը: Մինչև 2020թ աշնանային հայ-ադրբեջանական պատերազմը, մարզն ամբողջ արևելյան մասով սահմանակցում էր Արցախի Հանրապետության Շահումյանի և Քաշաթաղի ազատագրված շրջաններին: Պատերազմից հետո մարզն ամբողջ արևելյան երկայնքով սահմանակցում է Ադրբեջանի հետ: Ներկայումս մարզի սահմանների հյուսիսային մասն անցնում է Սյունիքի բարձրավանդակի չբնակեցված բարձրադիր ջրբաժանով, իսկ կենտրոնական և հարավային հատվածները՝ բավականին խիտ բնակեցված ցածրադիր գոտիներով, որոնց սահմանամերձ տարածքներում տեղադրված են հայկական տասնյակ բնակավայրեր: Սյունիքի մարզի 42 կմ երկարությամբ հարավային սահմանն անցնում է Արաքս գետով (Մեղրու կիրճով) և հանդիսանում է ՀՀ պետական սահման Իրանի հետ: Մարզի արևմտյան մասում, Նախիջևանի հետ սահմանները հիմնականում անցնում են նոսր բնակեցված Զանգեզուրի լեռնաշղթայի բարձրադիր գոտիով: Մարզի սահմանների ընդհանուր երկարությունը կազմում է 472 կմ, որից 382 կմ – Ադրբեջանի հետ արևելքում և արևմուտքում, այդ թվում 110 կմ Նախիջևանի հետ, 42 կմ Իրանի հետ հարավում և 48 կմ ՀՀ Վայոց Ձորի մարզի հետ հյուսիսում:

Խորհրդային տարիներին Սյունիքի տարածքային-աշխարհագրական դիրքը խիստ անբարենպաստ էր. գլխավոր ճանապարհները մտնում էին փակուղի, բացառությամբ

մեկի, որով Նախիջևանը կապվում էր Ադրբեջանին: Անկախության տարիներին, Արաքս գետի վրա նոր կամուրջի կառուցումով և Իրանի հետ առևտրատնտեսական կապերի զարգացումով **Սյունիքը խիստ կարևոր փարանցիկ նշանակություն է ձեռք բերել:** Նրա տարածքով Պարսից ծոցը և Իրանը կապվում են նաև Վրաստանին ու Սև ծովին, իսկ արևմուտք-արևելք ուղղությամբ Թուրքիան ու Նախիջևանը կարող են կապվել Ադրբեջանին ու Կասպից ծովին: Սյունիքի մարզի տարածքով էր անցնում ՀՀ-ն ԼՂՀ-ի հետ կապող հիմնական ավտոմայրուղին, որով և իրականացվում էր առևտրատնտեսական կապերը:

Այսպիսով, Սյունիքի մարզի աշխարհագրական դիրքը ձեռք է բերել աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական կարևոր նշանակություն: Մի կողմից այն անմիջականորեն հարևան է Իրանին և Արցախի հետ կապող միջանցքին, իսկ մյուս կողմից՝ նեղ գոտիով տարանջատում և խախտում է Անատոլիայից մինչև Կենտրոնական Ասիա ձգվող թուրքական տարածքի անընդհատությունն ու միասնականությունը: ՀՀ-ից դեպի Իրան նախատեսվող երկաթուղու կառուցումից հետո նրա ռազմավարական-աշխարհագրական դիրքն է՛լ ավելի բարենպաստ կդառնա: հայ-ադրբեջանական 2020թ պատերազմից հետո մի կողմից մեծացավ մարզի աշխարհաքաղաքական նշանակությունը տարածաշրջանի երկրների համար, իսկ մյուս կողմից առաջացան մարզի հայ-ադրբեջանական սահմանամերձ բնակավայրերի բնակչության կենսագործունեության հետ կապված անվտանգության բազում նոր խնդիրներ:

Սյունիքի մարզը գրավելով ռազմավարական-աշխարհագրական և տնտեսաաշխարհագրական կարևոր դիրքեր, ունենալով բնահումքային հարուստ պաշարներ, արտադրական մեծ ներուժ և հանդիսանալով ՀՀ ամենախոշոր վարչական ու տնտեսական մարզերից մեկը, միաժամանակ մնում է համեմատաբար քիչ բնակեցված և տնտեսապես թույլ յուրացված, ինչը մասամբ պայմանավորված է Երևանից ունեցած մեծ հեռավորությամբ, տրանսպորտային հաղորդակցության այլընտրանքային միջոցների բացակայությամբ, համեմատաբար հարթ տարածքների սակավությամբ:

Գծ. 1. Սյունիքի մարզի մի քանի հիմնական ցուցանիշների մասնաբաժինը ՀՀ-ում (2018թ.,%) [1]

Սյունիքի մարզը տնտեսական առումով ՀՀ ամենազարգացած մարզն է: Վերջին տարիներին, մեկ բնակչին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշով զիջում է միայն Երևանին, զգալիորեն գերազանցելով ՀՀ մնացած մարզերին: 2021թ. տվյալներով Սյունիքի մարզին բաժին է ընկել ՀՀ արդյունաբերության արտադրանքի ծավալի 22,2%, գյուղատնտեսության արտադրանքի

ծավալի 6,4%, շինարարության ծավալի 9,9%, ծառայությունների ծավալի 1,4% և մանրածախ առևտրի ծավալի 2,1% [1]:

Մարզի տարածքը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից: Բնակչության ազգային կազմը և թիվը բազմիցս կտրուկ փոփոխություններ են կրել օտար զավթիչների արշավանքների ու ասպատակությունների հետևանքով, սակայն, չնայած դրան, ներկայիս մարզի տարածքը միշտ մնացել է հայաբնակ: Նրա բնակչության թվի արագ աճի և տնտեսության զարգացման համար բարենպաստ նախադրյալներ ստեղծվեցին Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորմամբ: Բնակչության կայուն աճ նկատվեց միայն 19-րդ դարի 30-ական թվականներից սկսած, երբ Պարսկահայաստանից և Արևմտյան Հայաստանից Արևելյան Հայաստան ներգաղթած տասնյակ հազարավոր հայերի մի ստվար մասը բնակություն հաստատեց ներկայիս մարզի տարածքում, հատկապես Սիսիանում և նրա շրջակա գյուղերում (Անգեղակոթ, Շաղաթ և այլն):

Ներկայիս Սյունիքի մարզի տարածքում բնակչության թիվը 1831-1897թթ. ընթացքում աճել է մոտ վեց անգամ՝ 14.0 հազ.-ից հասնելով 87.3 հազ.-ի: Հիմնականում այդ ժամանակահատվածում է սկսել ձևավորվել բնակավայրերի ժամանակակից ցանցը, այդ թվում՝ տարածաշրջանի առևտրական և մշակութային կենտրոն Գորիսը և պղնձաարդյունաբերության կենտրոն Կապանը:

Այդուհանդերձ, մարզի ծայրամասային, փակուղային ոչ նպաստավոր աշխարհագրական դիրքը և լեռնային բարդ ռելիեֆը խոչընդոտել են տնտեսության զարգացմանը, բնակչության թվի աճին և խիտ բնակեցմանը:

Խորհրդային տարիներին ներկայիս մարզի սահմաններում գտնվող բնակավայրերից տեղի էր ունենում բնակչության արտահոսք դեպի Երևան և Սյունիքի նոր ստեղծված քաղաքային կենտրոններ, ինչի հետևանքով ուժեղացավ գյուղական բնակչության թվի նվազման միտումը, իսկ լեռնային տասնյակ գյուղեր ուղղակի դատարկվեցին ամբողջությամբ: Սակայն խորհրդային տարիներին բնակչության բնական աճն այնքան բարձր էր և կայուն, որ դրա հաշվին ավելանում էր ներկայիս մարզի տարածքում ապրող թե՛ քաղաքային, և թե՛ ամբողջ բնակչության թիվը:

Սյունիքի մեջ մտնող նախկին վարչական շրջանների բնակչությունը տասնյակ տարիներ շարունակ հանրապետությունում առանձնանում էր բնակչության բարձր ծնելիությամբ և բնական աճով: Սյունիքի մարզի ներկայիս տարածքում 1990թ. բնակվում էր 146.7 հազ. մարդ, որից քաղաքներում՝ 100.7 հազ., գյուղերում՝ 46.0 հազ.:

Հարկ է նշել, որ անկախության տարիներին Սյունիքի ինչպես նաև մյուս մարզերի լեռնային տարածքների բնակչության թիվը նվազել է առավել բարձր տեմպերով, չնայած նրան, որ անկախության առաջին տասնամյակում Սյունիքի բնակչության ընդհանուր թիվը, Ադրբեջանից բռնագաղթվածների հաշվին ավելացել է: Այսպես, Սյունիքի մշտական բնակչության թիվը 1990թ. եղել է 146.7 հազ., 1995թ.՝ 150.8 հազ., 2001թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 152.7 հազ. մարդ: Սակայն, հետագայում բնակչության թիվն արագորեն սկսել է նվազել, որը բնական ռեսուրսներով ապահովված, նոսր բնակչություն և ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող մարզի համար միանգամայն արդարացված չէ: Այսպես, մշտական բնակչության թիվը 2005թ. եղել է 149.7 հազ., 2011թ. (մարդահամար)՝ 141.7 հազ., 2019թ.՝ 138.3 հազ., 2022թ.

(մարդահամար)՝ 114,5 հազ. մարդ: Ինչպես ցույց են տալիս տվյալները, մշտական բնակչության թվի նվազումը (շուրջ 27,2 հազ. մարդով, կամ 1.24 անգամ) հատկապես զգալի է եղել 2011թ. և 2022թ. մարդահամարների միջև ընկած ժամանակահատվածում, որն ամենաբարձր ցուցանիշն է բոլոր մարզերի մեջ և զգալիորեն (1,03 անգամ) գերազանցելում է ՀՀ միջին ցուցանիշին: Էլ ավելի տազնապալի են առկա բնակչության թվի տվյալները, որոնք ավելի ճշգրիտ են արտահայտում մարզի ժողովրդագրական իրական պատկերը: Բավական է նշել, որ մարզի առկա բնակչության թիվը մարդահամարների տարիներին ունեցել է հետևյալ պատկերը. 2001թ.՝ 134.1 հազ., 2011թ.՝ 119.9 հազ., 2022թ.՝ 106.9 հազ. մարդ, այսինքն 2001-2022թթ. մարզի առկա բնակչության թիվը նվազել է մոտ 1,25 անգամ, որն ավելի քան երկու անգամ գերազանցում է նույն ժամանակահատվածում ՀՀ բնակչության թվի նվազման տեմպերին:

Մարզի բնակչության թվի նվազումը զանգվածային արտագաղթի և բնակչության անընդհատ նվազող բնական վերարտադրության հետևանքով մեծ չափերի է հասել հատկապես վերջին հինգ տարիներին. միայն 2019-2022թթ. մշտական բնակչության թիվը նվազել է 23.8 հազար մարդով, որն այլ մարզերի համեմատությամբ բավականին ծանրակշիռ է:

Հետխորհրդային տարիներին նվազել են թե՛ քաղաքային, և թե՛ գյուղական բնակչության թվաքանակները, ընդ որում, քաղաքային բնակչության թվի նվազումը բացարձակ և հարաբերական ցուցանիշներով ավելի մեծ չափերով է եղել, որի արդյունքում մի փոքր նվազել է նաև մարզի ուրբանիզացման մակարդակը. 1990թ. այն կազմել է 68.6 %, 2001թ.՝ 68.2 %, իսկ 2022թ.՝ 67,3 %: Չնայած դրան, Սյունիքի մարզը շարունակում է մնալ ՀՀ ամենաքաղաքաբնակ մարզը: Քաղաքային բնակչության թիվը 1990թ. կազմել է 100.7 հազ., 2001թ.՝ 104.1 հազ., 2011թ.՝ 95.2 հազ., իսկ 2022թ.՝ 77.0 հազ. մարդ: Նույն տարիներին գյուղական բնակչության թիվը համապատասխանաբար կազմել է 46.0 հազ., 48.6 հազ. 46.6 հազ և 37.5 հազ. մարդ: 2011-2022թթ. քաղաքային բնակչության թիվը նվազել է 18.2 հազարով կամ 23,6 %-ով, իսկ գյուղական բնակչությունը՝ 9.1 հազարով կամ 24,3 %-ով [1, 2]:

Մարզի բնակչության, հատկապես գյուղական բնակչության արտահոսքի աճի վերջին տարիներին նկատվող միտումները կապված են 2020թ. պատերազմի հետևանքով տեղի ունեցած պաշտպանական դիրքերի սահմանային փոփոխությունների և դրա հետ կապված բնակչության մոտ վախի և կյանքի անվտանգության ապահովման զգացումների տարածման հետ: Արտագաղթի հետևանքով, ուրբանիզացման բարձր մակարդակ ունեցող և նոսր բնակեցված Սյունիքի մարզի գյուղական բնակչության բացարձակ թվի նվազումը սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական առումով լուրջ մարտահրավեր է ոչ միայն մարզի, այլ նաև ՀՀ համար:

Ինչպես ՀՀ այլ մարզերում, Սյունիքում ևս խորհրդային տարիների համեմատությամբ ավելի քան երկու անգամ նվազել են ծնելիության ցուցանիշները բացարձակ և հարաբերական թվերով: Հետխորհրդային տարիներին մարզի բնակչության ծնելիության և բնական աճի ցուցանիշները ցածր են եղել ՀՀ միջին ցուցանիշներից, իսկ մահացության ցուցանիշները եղել են գրեթե նույնը: Վերջին տարիներին ծնելիության գործակիցը էլ ավելի է նվազել և ունեցել է անկախության տարիներին գրանցված նվազագույն ցուցանիշը: Այսպես, 2017-2021թթ. Սյունիքի մարզի բնակչության ծնելիության գործակիցի միջին ցուցանիշը եղել է ընդամենը՝ 10% (ՀՀ՝ 12.4%), մահացությանը՝ 10,1 % (ՀՀ՝ 10.1 %), բնական աճը՝ 0,1 % (ՀՀ՝ 2.3 %) [1]:

Ընդհանրապես, վերջին տարիներին՝ Սյունիքը, Տավուշը և Լոռին համարվում են ՀՀ

բնակչության ամենացածր ծնելիություն և բնական աճ ունեցող մարզերը: 2020թ. Սյունիքում մահացությունը 428-ով, իսկ 2021թ. 122-ով գերազանցում էր ծնելիությանը: Վերը նշվածը չափազանց մտահոգիչ է, մանավանդ, որ արտագաղթը մարզի բնակավայրերի մեծ մասից շարունակվում է: Այն պայմանավորված է ոչ այնքան սոցիալ-տնտեսական գործոններով, քանի որ Սյունիքի մարզը ՀՀ տնտեսապես առավել զարգացած մարզերից մեկն է, այլ ժողովրդագրական և բնակչության անվտանգության անբավարար ապահովման գործոններով, որոնցից են սեռատարիքային կառուցվածքի անհամամասնությունները, մեծահասակ բնակչության բաժնի ավելացումը, աշխատունակ տարիքի տղամարդկանց արտահոսքի հետևանքով կանանց զգալի գերակշռությունը, ամուսնալուծությունների աճը և այլն: Մոտակա տարիներին մարզի բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքի սպասվելիք տեղաշարժերի (բնակչության ծերացում, երիտասարդների թվի նվազում և այլն) հետևանքով ամենայն հավանականությամբ մարզի բնակչության բնական աճի բացասական ցուցանիշները շարունակական բնույթ են կրելու:

Այս պայմաններում առավել արդիական է դառնում ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող և նոսր բնակեցված մարզի բնակչության թվի արտահոսքի կրճատումը և ներհոսքի ապահովումը: Բնակչության բնական աճի խրախուսմանն ուղղված ժողովրդագրական քաղաքականությունը պետք է զուգակցվի նոր աշխատատեղերի ստեղծման ու մարզի կայուն և հավասարակշռված զարգացման հետ:

Հարկ է նշել, որ դեռևս զգալի չափերի է հասնում բնակչության ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին (միջմարզային և ներմարզային) միգրացիան: Ընդ որում, բնակչության զգալի արտահոսք տեղի է ունեցել ինչպես մարզի արդյունաբերական քաղաքներից (Կապան, Գորիս), այնպես էլ սահմանամերձ և բարձրլեռնային գյուղերից: Այսպես, միայն 2017-2019թթ. ընթացքում մարզի բնակչության միգրացիայի բացասական մնացորդը կազմել է 2086 մարդ, որը հետագայում ավելի է մեծացել և 2020թ. կազմել է 1033, իսկ 2021թ.՝ 1387 մարդ: Հարկ է նշել, որ 2017-2021թթ. միգրացիայի բացասական մնացորդի բացարձակ և հարաբերական (1000 մարդու հաշվով) ցուցանիշներով բոլոր մարզերի մեջ Սյունիքն առաջինն է, և զգալիորեն գերազանցում է մյուս մարզերին:

Ի տարբերություն խորհրդային տարիների, անկախության տարիներին ներմարզային միգրացիաները շատ չեն եղել և ունեցել են ինչպես գյուղից քաղաք, այնպես էլ քաղաքից գյուղ ուղղություն: Վերջին տարիներին ակտիվացել է գյուղական բնակչության արտահոսքը մարզի սահմաններից, որը խիստ անցանկալի է նոսրաբնակ այս մարզի համար: Ընդ որում, մարզից արտագաղթող բնակչության մեծ մասը գնում է հանրապետությունից դուրս, իսկ ավելի փոքր մասը հիմնականում ուղղվում է դեպի Երևան:

Հետխորհրդային ամբողջ ժամանակահատվածում նվազել է մարզի բնակչության ամուսնությունների թիվը, իսկ ամուսնալուծությունների թիվն ավելացել է, որը բացասաբար է անդրադարձել բնակչության բնական վերարտադրության վրա: Այսպես, 2008-2019թթ ժամանակահատվածում ամուսնությունների թիվը տարեկան 735-ից նվազել է 627-ի, իսկ ամուսնալուծությունների թիվը 122-ից հասել է 154-ի: Եթե 2008թ. մեկ ամուսնալուծությանն ընկնում էր 6 ամուսնություն, ապա 2019թ.՝ ընդամենը 4.1 ամուսնություն:

Մարզի բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքը կրում է բնակչության վերարտադրության և միգրացիայի անմիջական ազդեցությունը: Այստեղ, ինչպես և այլ մարզերում,

մշտական բնակչության սեռային կազմում գերակշռում են կանայք: Այսպես, 2022թ. դրությամբ Սյունիքի մարզում կանայք կազմել են մարզի ընդհանուր բնակչության 51,8 %-ը: Եթե հաշվի առնենք տղամարդկանց ակտիվ աշխատանքային միգրացիան, ապա առկա բնակչության թվում կանանց գերակշռությունն ավելի նկատելի է դառնում: Կանանց գերակշռությունը հատկապես մեծ է բարձր տարիքային խմբերում: Դա կապված է աշխատունակ տարիքի տղամարդկանց արտագաղթի և կանանց կյանքի ավելի բարձր միջին տևողության հետ: Բավական է նշել որ 60-ից բարձր տարիքային խմբերում կանանց մասնաբաժինը հասնում է 57,3 %, մինչդեռ, մինչև 14 տարեկանների տարիքային խմբում այն կազմում է ընդամենը՝ 47,8 % [1, 2]:

Մտահոգիչ է նաև վերջին տասնամյակում բնակչության տարիքային կառուցվածքում տեղի ունեցած փոփոխությունները. բնակչության ընդհանուր թվում մեծացել են միջին և հատկապես բարձր տարիքային խմբերի բնակչության բաժինները, նվազել է ցածր տարիքի բնակչության բաժինը: 2022թ. 0-14 տարեկան երեխաների մասնաբաժինը բնակչության ընդհանուր թվում կազմել է՝ 17,3 %, իսկ 60 - ից բարձր տարիքի բնակչության մասնաբաժինը՝ 21,6 % [2]: Հատկապես Սյունիքի մարզում ակնհայտ են բնակչության ծերացման միտումները, որոնք առանձնապես սուր դրսևորումներ են ստանում մարզի բազմաթիվ սահմանամերձ և բարձրլեռնային փոքր բնակավայրերում: Ներկայումս Սյունիքի մարզում բնակվում է մոտ 5 հազ մարդ (բնակչության 4.7%-ը), որոնց տարիքը անցնում է 80-ից:

2022թ. [2] Սյունիքի մարզի կանանց ընդհանուր թվում 60-ից բարձր տարիքի կանանց մասնաբաժինը կազմել է 23,9 % (2015թ. եղել է 22,3 %), 15-59 տ.՝ 60,1 % (2015թ. եղել է 60,3 %), իսկ մինչև 14 տ.՝ 16,0 % (2015թ. եղել է 17,4 %): Նույն թվականին տղամարդկանց ընդհանուր թվում 60-ից բարձր տարիքի տղամարդկանց մասնաբաժինը կազմել է 19,1 % (2015թ. եղել է 17,4 %), 15-59 տ.՝ 62.1 % (2015թ. եղել է 62,5 %), իսկ մինչև 14 տ.՝ 18,8 % (2015թ. եղել է 20,1 %): Նշված փաստերը ևս մեկ անգամ վկայում են այն մասին, որ մարզում շարունակվում են ժողովրդագրական բացասական տեղաշարժերը (բնակչության տարիքային կառուցվածքում երեխաների բաժնի նվազում և մեծահասակների բաժնի ավելացում): Վերը նշված միտումներից դժվար չէ ենթադրել, որ մարզում բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքի արդի տեղաշարժերի հետևանքով ապագայում կդիտվի բնակչության մահացության մակարդակի աճի և ծնելիության մակարդակի նվազման միտումներ: Այսինքն, խիստ հրատապ է դառնում ՀՀ-ում, և հատկապես Սյունիքի մարզում արդյունավետ ժողովրդագրական և սոցիալտնտեսական քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը:

Ընդ որում, բնակչության ցածր վերարտադրության տեմպերը, կենսաթոշակային տարիքի բնակչության համեմատաբար մեծ մասնաբաժինը էլ ավելի են խորացնում մարզի ժողովրդագրական հիմնախնդիրները: Ուստի, ՀՀ ամենամեկուսացված, նոսր բնակեցված, միաժամանակ բնական բազմազան ռեսուրսներով հարուստ և կարևոր ռազմավարական դիրք ունեցող այս մարզի ժողովրդագրական հիմնախնդիրների լուծումը ոչ միայն խիստ հրատապ է, այլև պահանջում է առանձնահատուկ լուծումներ և մոտեցումներ:

Ժողովրդագրական հիմնախնդիրներն առավել մեծ սրությամբ են ներկայացված լեռնային փոքր գյուղական բնակավայրերում (մինչև 50 բնակիչ). դրանց մեծ մասում չկան դպրոցներ և բացակայում են բնակչության կենսագործունեության համար անհրաժեշտ այլ ծառայությունները, ինչը նպաստում է երիտասարդների և երիտասարդ ընտանիքների արտահոսքին, որի

արդյունքում (ի լրումն վերը նշած պատճառների) տարեց բնակչությունը մեծամասնություն է կազմում: Դրանք ռիսկային բնակավայրեր են, և այդ միտումներն ու ժողովրդագրական իրադրությունը պահպանվելու դեպքում կարող են ապագայում լրացնել մարզի տասնյակ չբնակեցված բնակավայրերի ցանկը և գտնվում են Կապանի նախկին վարչական շրջանի Գեղիի հովտում, ինչպես նաև Գորիս-Կապան ավտոմայրուղու սահմանամերձ գոտում:

Ներկայումս ամենամեծ թվով չբնակեցված գյուղական բնակավայրերը գտնվում են **Քաջարան** համայնքում (Կարդ, Կիցք, Ներքին Գիրաթաղ, Վերին Գիրաթաղ, Ոչեթի, Վերին Գեղավանք, Քարուտ): Բացի դրանից, Քաջարան համայնքում ռիսկային են Գեղավանք, Աջաբաջ, Փովխրուտ, Կաթնառատ և Նոր Աստղաբերդ բնակավայրերը, որոնք համապատասխանաբար ունեն 3, 12, 12, 19, 37 բնակիչ: Դրանք հիմնականում լեռնային և բարձրլեռնային գյուղեր են, տրանսպորտով և այլ ենթակառուցվածքներով վատ ապահովված և գտնվում են համայնքի կենտրոնից 15-20 կմ-ից ավելի մեծ հեռավորության վրա:

Կապան համայնքի մեջ մտնող 38 գյուղական բնակավայրերից չբնակեցված է Ըրկենանց գյուղը, իսկ ռիսկային են Խորձոր (5 բնակիչ), Շիշկերտ (37 բնակիչ), Գոմարան (42 բնակիչ), Դիցմայրի՝ (45 բնակիչ) և Բարգուշատ՝ (50 բնակիչ) գյուղական բնակավայրերը: Նշված բնակավայրերից Շիշկերտը լեռնային գյուղ է և գտնվում է համայնքի կենտրոնից 48 կմ հեռավորության վրա: Մնացած ռիսկային բնակավայրերը Կապանից ոչ մեծ հեռավորության վրա գտնվող սահմանամերձ գյուղեր են:

Բնագուրկ և ռիսկային բնակավայրերը շատ են նաև Գորիս և Մեղրի համայնքներում:

Գորիս համայնքում բնագուրկ են սահմանամերձ Ձորակ, Աղբուլաղ և Վանանդ գյուղական բնակավայրերը, ինչպես նաև տրանսպորտային վատ պայմանների և մեկուսացվածության պատճառով ռիսկային համարվող Բարձրավան (89 բնակիչ) բնակավայրը: Շուռնուխի ենթաշրջանի բնակավայրերի բնակեցման հիմնախնդիրն ավելի է բարդացել Կապան - Գորիս մայրուղու հարակից հատվածն Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցնելուց հետո: Հարկ է նշել, որ բոլոր ռիսկային բնակավայրերը գտնվում են համայնքային կենտրոնից ավելի քան 30 կմ հեռավորության վրա:

Մեղրի համայնքում բնագուրկ է Այգեձոր բնակավայրը, իսկ ռիսկային են Գուղեմնիս (14 բնակիչ), Վահրավար (17 բնակիչ), Կուրիս (29 բնակիչ) և Թղկուտ (32 բնակիչ) բնակավայրերը: Դրանք հիմնականում սահմանամերձ բնակավայրեր են և գտնվում են համայնքի կենտրոնից մինչև 15 կմ հեռավորության վրա:

Սիսիան համայնքում բնագուրկ բնակավայրեր չկան, սակայն այստեղ ռիսկային են Թանահատ (12 բնակիչ), Ցղունի (30 բնակիչ) և Արևիս (45 բնակիչ) բարձրլեռնային գյուղական բնակավայրերը, որոնք, նաև տրանսպորտային առումով վատ են ապահովված և գտնվում են համայնքի կենտրոնից ավելի քան 20 կմ հեռավորության վրա:

Տաթև համայնքում ռիսկային է լեռնային գյուղական բնակավայր Քաշունին (11 բնակիչ), որի տրանսպորտային հասանելիությունը զգալիորեն լավացել է Տաթև-Կապան մայրուղու կառուցումից հետո:

Մարզի մնացած երկու համայնքներում բնագուրկ և ռիսկային բնակավայրեր թեև չկան, սակայն եթե հաշվի առնվի այն հանգամանքը, որ **Տեղ** համայնքի բոլոր յոթ բնակավայրերը (Տեղ, Արավուս, Խնածախ. Խոզնավար, Կորնիձոր, Վաղատուր և Քարաշեն) սահմանամերձ

են, իսկ **Գորայք** համայնքի բոլոր չորս գյուղական բնակավայրերը (Գորայք, Ծղուկ, Սառնակունք և Սպանդարյան) բարձրլեռնային են, ապա կարելի է փաստել, որ այդ երկու համայնքների բնակավայրերի բնակչության պահպանման և ավելացման հիմնախնդիրը խիստ հրատապ է դառնում: Նշված երկու համայնքների սոցիալ տնտեսական և ժողովրդագրական զարգացումն ունի ոչ միայն մարզային, այլև համապետական նշանակություն: Դա բացատրվում է նրանով, որ Տեղ համայնքը Արցախի Հանրապետությանն ամենամոտ գտնվող համայնքն է, իսկ Գորայք համայնքը միակն է, որ գտնվում է Ադրբեջանը Նախիջևանից բաժանող 40-45 կմ լայնություն ունեցող տարածքում: 2022թ. տվյալներով Գորայք համայնքի չորս բնակավայրերի բնակչության թիվը կազմել է ընդամենը 1450 մարդ, իսկ Տեղ համայնքի յոթ բնակավայրերի բնակչության ընդհանուր թիվը՝ 5393 մարդ [2]: Հասկանալի է, որ բնակչության նշված թվերը խիստ հեռու են տարածքի ժողովրդագրական տարողունակության և սոցիալ-տնտեսական զարգացման հնարավորություններից: ՀՀ-ի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող այդ համայնքների բնակեցումը և սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավումը պետք է դասվի համագային զարգացման գերակայությունների շարքում:

Բնակեցման հիմնախնդիրը խիստ կարևոր է նաև **Շուռնուխ** ընդարձակ ենթաշրջանում, որտեղ 2022թ. բնակվում էր ընդամենը 520 մարդ: Նրա 6 գյուղական բնակավայրերից Ձորակը, Վանանդը և Աղբուլաղը բնակեցված չեն, իսկ մյուս 3 բնակավայրերում բնակչության թվաքանակն ունի հետևյալ պատկերը. Շուռնուխ՝ 146 մարդ, Որոտան՝ 286 մարդ, Բարձրավան՝ 89 մարդ [2]: Ընդ որում, Գորիս-Կապան ավտոմայրուղու մոտ 20 կմ հատվածի անցումն Ադրբեջանի հսկողության տակ էապես վատթարացրեց ենթաշրջանի տրանսպորտա-աշխարհագրական դիրքը, և խիստ հրատապ դարձրեց նոր այրնտրանքային ճանապարհների անցկացման և այդ բնակավայրերի բնակեցման հիմնախնդիրների լուծումը:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ այս, ինչպես նաև վերը թվարկած ՀՀ-ի համար կենսական նշանակություն ունեցող երկու ենթաշրջաններն ունեն գյուղատնտեսության, զբոսաշրջության և տեղական հումքի և աշխատուժի օգտագործման հիման վրա արտադրությունների զարգացման մեծ հնարավորություններ: Նշված ենթաշրջանների էկոլոգիական և ժողովրդագրական տարողունակությունը թույլ է տալիս ստեղծել քաղաքային տեղական կենտրոններ և մի քանի անգամ ավելացնել բնակչության թիվը: Դրա համար անհրաժեշտ է իրականացնել նշված տարածքների առաջնահերթ զարգացման ծրագրեր, սահմանել հարկային ու վարկային նոր, լրացուցիչ արտոնություններ՝ ինչպես բնակիչների, այնպես էլ ներդրողների և վարձու աշխատողների համար:

Մինչև համայնքների խոշորացման գործընթացի սկիզբը (2015թ.) մարզն ուներ 7 քաղաքային և 102 գյուղական համայնք: Գյուղական համայնքների միջին մարդաշատությունը կազմում էր ընդամենը 437 մարդ: Ակներև է, որ փոքր համայնքներն ի վիճակի չէին ունենալու ֆինանսական և տնտեսական բավարար հիմք՝ լուծելու իրենց սոցիալ-տնտեսական բազում խնդիրները, բնակչության համար հասանելի դարձնելու բազմազան ծառայությունները: Հաշվի առնելով այս ամենը, կարելի է պնդել, որ գյուղական համայնքների խոշորացումը Սյունիքում հրատապ էր և արդարացված:

Սակայն, իրականում համայնքների խոշորացումն ընթացավ ոչ թե մեկ լեռնային գոգավորությունում կամ գետահովտում տեղադրված և իրար մոտ գտնվող գյուղական բնակավայ-

րերի տեղական խմբի կամ համակարգի՝ մեկ համայնքի մեջ միավորելու ճանապարհով, այլ նախկին վարչական շրջանների սահմաններում (Սիսիան, Կապան, Մեղրի) բոլոր բնակավայրերի՝ մեկ համայնքի, որպես կանոն՝ նախկին շրջկենտրոն համայնքի մեջ միավորելով: Այսպես, 2017թ. խոշորացման արդյունքում Սիսիանի նորաստեղծ բազմաբնակավայր համայնքն ընդգրկել է 32 բնակավայր, Կապանի բազմաբնակավայր համայնքը՝ 38 բնակավայր, Քաջարանի բազմաբնակավայր համայնքը՝ 20 բնակավայր: Մինչ այդ ստեղծվել էր Մեղրու բազմաբնակավայր խոշորացված համայնքը, որն ընդգրկել է նախկին Մեղրու վարչական շրջանի բոլոր 13 բնակավայրերը: Նշված համայնքներում մեծ թվով բնակավայրեր համայնքային կենտրոնից ունեն ավելի քան մեկ ժամյա տրանսպորտային մատչելիություն: Դա չափազանց դժվարացնում է լեռնային կտրտված մակերևույթ և տրանսպորտային ուղիների նոսր ցանց ունեցող մարզի բնակչության կենսագործունեության պայմանները, բնակչության ապահովումը տարբեր ծառայություններով:

Սյունիքի մարզում համայնքների խոշորացման, ավելի շուտ՝ գերխոշորացման արդյունքում նախկին 107 համայնքների փոխարեն ստեղծվել են 8 խոշորացված բազմաբնակավայր համայնքներ: Նման մոտեցում է ցուցաբերվել նաև ՀՀ այլ մարզերում (Տավուշ, Արագածոտն և այլն), որի բացասական հետևանքները կարճ ժամանակ անց կարտահայտվեն տեղական ինքնակառավարման իրականացման, ծառայությունների հասանելիության ապահովման, գյուղերի համաչափ զարգացման և այլ գործընթացներում:

Համեմատաբար ճիշտ մոտեցումներով և սկզբունքներով են առանձնացվել Տաթև, Տեղ և Գորայք բազմաբնակավայրային համայնքները: Դրանց հիմքում ընկած են տարաբնակեցման տեղական կենտրոնի և տեղական մակարդակով համակարգաստեղծ գործընթացների առկայությունը:

Հարկ է նշել, որ 2020թ. պատերազմից հետո հայ-ադրբեջանական սահմանային նոր իրողությունների հետ կապված մարզի տասնյակ գյուղական բնակավայրերի բնակչության կենսագործունեության և տեղաշարժման անվտանգության հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ են առաջացել, որոնց օպտիմալ լուծման համար, ի թիվս այլ միջոցառումների, արմատական դերակատարում կունենա սահմանամերձ և հեռավոր տարածքներում նոր համայնքների ստեղծումը, ինչը կնպաստի տարածքի սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացմանն ու բնակչության անվտանգության պատշաճ մակարդակի ապահովմանը:

Ներկայումս Սյունիքի մարզը ձեռք է բերել աշխարհաքաղաքական կարևոր նշանակություն ոչ միայն տարածաշրջանային երկրների, այլև աշխարհի գերտերությունների համար: Ուստի, ի թիվս առաջնահերթ համարվող այլ ծրագրերի և միջոցառումների, անհրաժեշտ է զարկ տալ նաև Սյունիքի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանն ու առկա ժողովրդագրական հիմնախնդիրների լուծմանը: Այդ ռազմավարական ծրագրերի իրականացման համար Սյունիքն ունի ավելի քան բավարար բնառեսուրսային պոտենցիալ. մարզի բնառեսուրսային պայմանները՝ հանքային, հողային, ջրային, անտառային, ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային զգալի ռեսուրսները մեծ հնարավորություններ են տալիս մարզի կայուն զարգացման համար: Դրա համար անհրաժեշտ է մարզի բնակչության թիվը մոտակա 10-15 տարիների ընթացքում առնվազն 2-2,5 անգամ ավելացնել: Բնակչության բնակեցման հնարավորությունները հատկապես մեծ են Սիսիանի և Գորիսի տարածաշրջաններում: Հաշվի առնելով Սիսիան քաղաքի և

մերձակա գյուղերի աշխարհագրական ոչ սահմանամերձ դիրքերը, տարածքային, հողային և ջրային ռեսուրսներով բավարար ապահովվածությունը, կարելի է նշված տարածքում բնակեցնել բռնագաղթված քաղաքաբնակ արցախցիներին՝ ստեղծելով տարածաշրջանային նշանակության կրթա-մշակութային և առևտրա-արդյունաբերական խոշոր կենտրոն 60-70 հազ. բնակչությամբ: Գյուղաբնակ արցախցիներին նպատակահարմար է բնակեցնել Գեղիի հովտի, Մեղրի համայնքի, ինչպես նաև մի շարք այլ նոսր բնակեցված բնակավայրերում կամ բնակավայրերի խմբում:

Այսինքն, բռնագաղթված արցախցիներին առավելապես Սյունիքի մարզում բնակեցնելով լուծվում են նաև համազգային և համապետական նշանակության երկու կարևոր խնդիր.

- 1) պահպանել արցախցիների համայնքն ու մշակութային-ազգագրական ինքնատիպությունը,
- 2) բարելավել Սյունիքի մարզի ժողովրդագրական իրավիճակը:

Գրականություն

1. ՀՀ վիճակագրական կոմիտե: Հրապարակումներ: Տարածքային վիճակագրություն: ՀՀ Սյունիքի մարզը թվերով: Աղբյուրը՝ <https://armstat.am/am/?nid=651>. Դիտում՝ 24.08.2023.
2. Մարդահամարի (2022թ.) արդյունքները: Սոցիալ-ժողովրդագրական հատված: Աղբյուրը՝ https://armstat.am/file/article/sv_07_23a_510.pdf. Դիտում՝ 25.08.2023.

М.Г. Манасян, Г.М. Гспоян

ОЦЕНКА ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ И РАССЕЛЕНИЯ СЮНИКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В статье на основе фактических материалов представляются особенности и изменения демографической ситуации и расселения Сюника, имеющего для РА важнейшее стратегическое значение. Были выявлены проблемы, существующие в сферах демографии и расселения, и они были оценены с точки зрения национальной безопасности. В статье даны основные направления демографической политики государства, которые должны быть осуществлены в Сюнике. Важнейшим путем улучшения расселения и демографической ситуации в Сюнике считается концентрация и заселение вынужденных переселенцев Арцаха в некоторых городах и сельских населенных пунктах области. Это также даст возможность сохранить общину арцахцев и культурно-этнографическую самобытность.

Ключевые слова: демографическая ситуация, расселение, община, естественное воспроизводство, миграция, демографическая политика, приграничное поселение.

M.G. Manasyan, G.M. Gspoyan

**ASSESSMENT OF THE DEMOGRAPHIC SITUATION AND RESETTLEMENT OF SYUNIK
FROM A NATIONAL SECURITY PERSPECTIVE**

The article presents the specifics and changes in the demographic and resettlement situation of Syunik, which is of crucial strategic importance for the Republic of Armenia, on the basis of facts. The existing problems of the spheres of demography and resettlement assessed from the point of view of national security have been identified. The main directions of the demographic policy to be implemented by state in Syunik are given in the article. The most important way to improve the settlement and demographic situation in Syunik is considered to be the concentration and settlement of Artsakh internally displaced people (IDPs) in some cities and rural settlements of the region. This will also provide an opportunity to preserve the Artsakh community and cultural and ethnographic identity.

Key words: *demographic situation, resettlement, community, natural reproduction, migration, demographic policy, border settlement.*

Մանասյան Մաքսիմ Գառնիկի - աշխ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր (ՀՀ ՆԳՆ ՃԿՊԱ)

Գսպոյան Գրիշա Մելիակի - աշխ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ (ՀՀ ՆԳՆ ՃԿՊԱ)

Ներկայացման ամսաթիվը՝ 11.09.2023

Գրախոսման ամսաթիվը՝ 19.09.2023